

Р. В. Демчук

NIEROS GAMOS В ТЕМАТИЦІ РОЗПИСІВ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

В основу майже всіх космогонічних актів покладено "священний" шлюб. В цьому аспекті цікавим є факт, що умовою народження християнського царства — "святої" Русі стала шлюбна угода між князем Володимиром Святославичем та грецькою царівною Анною, яка була укладена після завоювання князем візантійського міста Херсонес (у південно-західному Криму). Літопис свідчить, що, сповіщаючи імператорам про свою перемогу, князь наполягає на шлюбі з Анною, обіцяючи, в разі відмови, напасти на Константинополь: "Се град ваю славным взях; слышю же и се, яко сестру имата дѣвою; аще еа не въздаста за мя, сотворю граду вашему, яко и сему сотворих" ¹. На цю пропозицію візантійський цар висунув зустрічну вимогу: "Не достоить христіаномъ за поганого дяти; аще ли ся крестиши, то и се получиши, и царство небесное примешь, и с нами единовѣренъ будеши; аще ли сего не хочеши сотворити, не можемъ вдати сестры своеа за тебя поганого" ². Роз'яснюючи князеві політичні переваги охрещення, внаслідок підвищення статусного рівня Русі, ("с нами единовѣренъ будеши"), імператор говорить про можливість спасіння ("царство небесное примешь"), як про важливу складо-

¹ ПСРА.— Т. 38.— Л., 1989.— С. 51.

² Там само.

ву цього кроку. В той самий час, імператор умовляв ("умолиста") свою рідну сестру, яка спочатку не хотіла коритися, нехтуючи шлюбом з "поганим": "вгда како обратить бог тобою Рускую землю в покаяние, а землю Грецку избавиши от лютыя рати"³. Можна порізному трактувати мотиви сторін, які уклали матримоніальну угоду, але сам факт залишається незаперечним: "По крещении же приведе царицу на обручение"⁴. Далі з літописного тексту видно, що до почту Анни, яка вирушала в далеку подорож до Русі, входили священики ("попы царичны"), і вона мала все необхідне для обладнання майбутніх християнських храмів. Літописні та археологічні дані свідчать про неабияке храмове будівництво, розпочате князем Володимиром після повернення з Візантії: церква св. Василя, Десятинна Богородична, ймовірно церква по Стрілецькому провулку (не атрибутована)⁵.

Існує цікава точка зору дослідників Д. Айналова⁶, Н. Нікітенко⁷ про причетність князя Володимира до спорудження Софійського собору, будівництво якого завершив його син Ярослав, що продовжував батькову політику в справі християнізації Русі.

Тобто, "священний" шлюб між рівноапостольним князем та порфірородною царівною дав поштовх для народження нового християнського світу з його храмами, школами, бібліотеками, законодавчими актами; спонукав первісний язичницький "хаос" до перетворення в організовану християнський "космос".

Відомо, що християнський макрокосм має конкретне втілення в мезокосмі храму. Показовим у цьому аспекті є славнозвісний Софійський собор — головний митрополичий храм Русі. Питання побудови собору, атрибуції так званої "ктиторської композиції" та стінопису сходових башт є гостродискусійними донині. За однією з існуючих гіпотез, саме укладення шлюбної князівської угоди покладено в основу світського живопису башт (7).

Унікальний баштовий живопис чітко розподіляється на два фризи: нижній — історико-оповідальний і верхній — символіко-зооморфний. Сюжети нижнього фризу окреслено прямокутними рамками, сюжети верхнього фризу впісані в круглі медальйони. На нашу думку⁸, цей розподіл відображає середньовічні уявлення про

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Нікітенко Н. Н. Историческая проблематика в росписи Софии Киевской: Дисс. ...канд. ист. наук. — М., 1993. — С. 145—146.

⁶ Айналов Д. В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира. — Пг., 1917. — С. 21—39.

⁷ Нікітенко Н., Нікітенко М. Час виникнення Софії Київської: дані джерел у світлі новітніх досліджень // Архітектурна спадщина України. — 1996. — Вип. 3 — 4. I. — С. 25—36.

⁸ Семенцова Р. В. До атрибуції символічного фризу розпису башт Софії Київської // Наукові записки НАУКМА. — Т. 2. Культура. — К., 1997. — С. 156—160.

світобудову, яка складається з "піднебесного" та "занебесного" світів, що відповідає семантиці крута як "сфери небесної" та квадрата як "сфери земної". Реальні історичні події нижнього ярусу "відзеркалені" у верхньому за допомогою символів; це збігається з свято-отецькою теорією образу, в основі якої закладено принцип відображення⁹.

Чільне місце серед сюжетів обох фризів посідають мисливські мотиви, що само по собі свідчить про символічну потребу таких зображень. Загальновідомим і засвідченим у різних міфологічних системах є ототожнення полювання зі шлюбом (сватанням). Про це, зокрема, свідчить весільний слов'янський фольклор, де наречений співвідноситься з мисливцем (соколом, хортом), а наречена, відповідно, — з білкою, куницею, лисицею, сарною тощо¹⁰. В цьому плані цікавим є сам перелік сюжетів розпису південної башти Софійського собору: "Полювання на білку (або куницю)", "Полювання на левицю", "Полювання на лисицю", "Полювання на дику кобилу", "Орел (або сокіл), що кігтить сарну". До цієї тематики можна долучити фрески північної башти, наприклад, славнозвісне "Полювання на ведмедя". В обрядовості давніх "ведмежих свят", зокрема, північних народів, ритуальне умертвіння ведмедя було прерогативою зятів (нархів), тобто представників того роду, куди виходили заміж доньки господарів свята¹¹. З огляду на це, можна пояснити, чому у весільній обрядовості слов'ян молодому подружжю під час церемонії належало сидіти на ведмежій шкурі¹².

У казковому фольклорі шлюб був засобом отримання царства саме від тестя¹³. Царевич (культурний герой) їде на чужину, одружується з царівною, або залишається там царювати, або повертається з тріумфом додому. В цьому аспекті, розглядаючи шлюб, як символ успадкування влади, О. П. Толочко¹⁴ трактує літописні свідчення про сватання князя Мала до княгині Ольги, князя Святослава до Малуші (доньки князя Мала) та князя Володимира до княжни Рогніди. Тобто законність приєднання завойованої території треба було підтвердити ритуальним "шлюбом" з донькою (дружиною) переможеного володаря. Цілком поділяючи цікаві спостереження дослідника, можемо додати до цього переліку шлюб князя Володимира з рідною сестрою неодруженого та бездітного імператора

⁹ *Аверинцев С. С.* Поэтика ранневизантийской литературы. — М., 1997. — С. 145, 156.

¹⁰ *Виноградова Л. Н.* Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян. — М., 1982. — С. 71—72.

¹¹ *Петров В.* Опыт стадийного анализа охотничьих игр // СЭ. — М. — Л. 1934. — С. 142—144.

¹² *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. — М., 1991. — С. 334.

¹³ *Пропл В. Я.* Исторические корни волшебной сказки. — СПб, 1996. — С. 333.

¹⁴ *Толочко О. П.* До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 61—62.

Візантії Василя II Болгаробійці. Цей шлюб, якому передувало завойовання князем частини візантійської території (п-в Крим), приніс Володимирі титул кесаря, політичний триумф і немалий посяг. Цю подію, як уже було зазначено, покладено, за гіпотезою Н. Нікітенко, в основу баштового стінопису. Вважаючи наведену атрибуцію найбільш аргументованою, можна додати на її користь зображення в баштах триєдиних мотивів: полювання — шлюбу — воцаріння. В цьому аспекті заслуговують на увагу прямі сюжетні аналогії з Палатинською капелою в Палермо, розписи якої, ймовірно, ілюстрували подібну подію в житті нормандської сицилійської династії, коли Рожер II, згідно з повідомленням історика Іоана Кінама, одружившись із візантійською принцесою, отримав титул кесаря¹⁵.

Як уже зазначалося, за нашою атрибуцією, сюжети символічного фризів відтворюють події, зображені в історико-оповідальному ярусі.

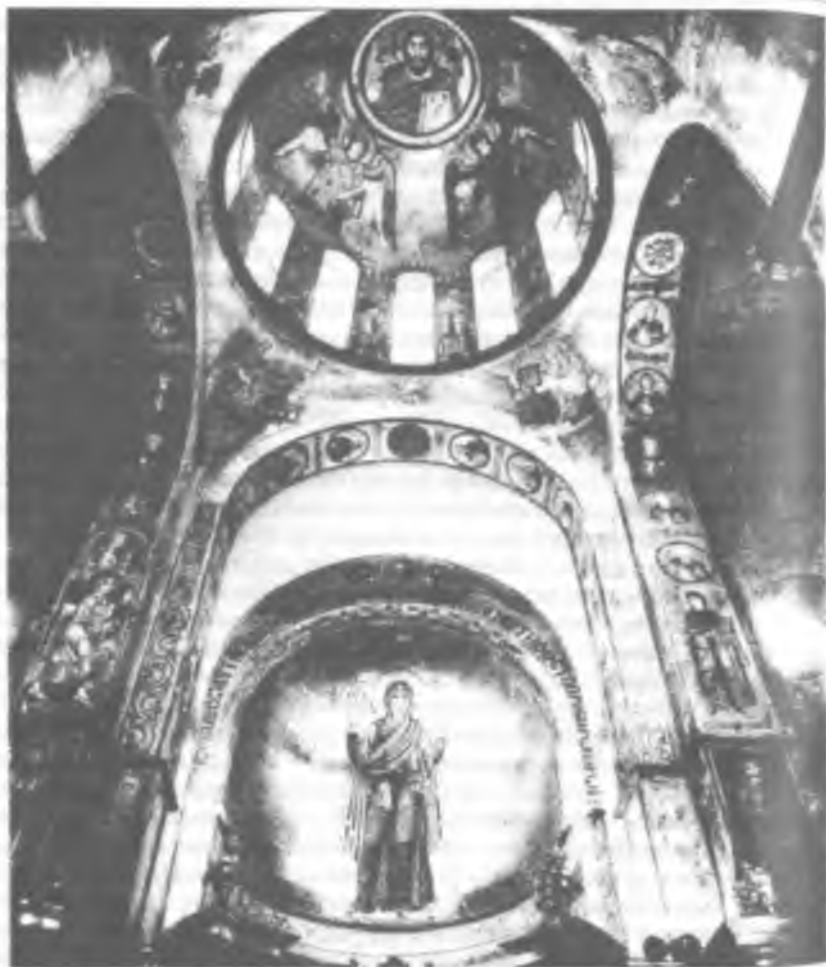
З огляду на це, цікаво розглянути зображення "Лучника" (зустрічається двічі), розташоване в медальйоні на склепінні північної башти. Якщо розглянути те семантичне тло, на якому виступає таке знаряддя полювання як лук, то неважко простежити його зв'язок з еротичним кодом, починаючи від богів, що були ним озброєні: Ерот — у давньогрецькій, Купідон — у римській та Кама в індійській міфологіях. Зокрема, за Юнгом, поранення стрілою символізує статевий акт¹⁶. Загальновідомою є емблема кохання — серце, вражене стрілою.

Міфологія у переосмисленому вигляді входить до складу усіх релігій, а залишки її ще довго живуть у мистецтві. Отже, "шлюбним" композиціям на історичному рівні — нижньому ярусі, відповідають "шлюбні композиції на символічному рівні — верхньому ярусі. Звичайно, князівське одруження стало поворотним пунктом в історії Давньої Русі. Але все ж таки зображення саме цієї події має, на нашу думку, значно більше семантичне навантаження. За єдиним свідченням отців церкви, найвищий рівень знання відкривається людині не в поняттях, а в образах і символах¹⁷. Аби досягнути символічний підтекст зазначених "шлюбних" композицій, треба звернутися до першоджерел, до принципу "прообразування" подій Священної історії та "віддзеркалення" їх в історії людства. Якщо взяти таку непересічну постать, як цар Соломон, до якої так часто апелювали давньоруські книжники, в світлі історичних паралелей, то можна побачити, як кожен рядок його "Пісні над піснями" оспівує кохання та пристрасть: "Яка ти прекрасна і приємна яка, о любов в розкошах! Став подібний до пальми твій стан, твої ж

¹⁵ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — Москва, 1956. — С. 366.

¹⁶ Юнг К. Либи́до, его метаморфозы и символы. — СПб, 1994. — Т. II. — С. 300.

¹⁷ Бычков В. В. Малая история византийской эстетики. — К., 1991. — С. 163.

Мал. 1. Київ. Софійський собор. Головна баня і центральна апсида.

перса — до грон виноградних. Я подумав: виберуся на цю пальму, схоплюся за віття її, — і нехай стануть перса твої, немов виноградні ті грона" (Пісн. 7:7, 8, 9).

На перший погляд дивує неприхована "світськість" цієї притчі. Але деякі юдейські богослови та християнські теологи інтерпретують історію Суламіти, яка не зрадила свого коханого, незважаючи на спокуси царського двору, як алегорію кохання між Єговою та його народом, зв'язаних символічним шлюбом¹⁸. Зокрема далі чи-

¹⁸ Дин Э. Знаменитые женщины Библии. — Москва, 1995. — С. 320.

таємо: "Поклади ти мене, як печатку на серце своє..., бо сильне кохання, як смерть, його жар — жар вогню, воно полум'я Господа" (Пісн. 8:6). Тут явно таке земне пристрасне кохання, оспіване у попередніх рядках, набуває божественного забарвлення. У "Книзі псалмів", а саме у вірші "Помазаник та Його Невіста", де сповіщається про шлюб іноземної царівни з царем Ізраїлю, в звертанні до нареченої йдеться: "А Цар буде ждати твоєї краси, бо Він — твій Господь, а ти до землі Йому кланяйся" (Пс. 44:12). Цілоком слушно християни вважають, що тут образ Царя символізує Месію, а образ його нареченої — Христову Церкву¹⁹. "Замість батьків Твоїх, будуть сини Твої, — їх по цілій землі Ти поставиш володарями. Я буду ім'я твоє згадувати по всіх поколіннях, тому що народи по вічні віки тебе славити будуть" (Пс. 44:17, 18).

Новозаповітна традиція продовжила розробляти символічний аспект образу шлюбу як нерозривного союзу Христа і церкви. Так апостол Павло у Посланні до Єфесіян закликає: "Чоловіки, — любіть своїх дружин, як і Христос полюбив Церкву, і віддав за неї себе" (Єфс. 5:25). І, нарешті, в "Об'явленні св. Івана Богослова" зображується містерія Агнця та його Нареченої: "Радіймо та тишимося, і дамо славу йому, бо весілля Агнця настало, і жона його себе приготувала" (Об. 19:7). Далі св. Іванові розкривається таємниця Нареченої Агнця: «І прийшов до мене один із семи янголів, що мають сім чаш, наповнених сімома останніми карами, та й промовив до мене, говорячи: "Ходи, покажу я тобі невісту, жону Агнця". І заніс мене духом на гору велику й високу, і місто велике мені показав, — святий Єрусалим, що сховався із неба від Бога» (Об. 21:9, 10).

Тож Наречена Агнця — то місто Боже, Горній Єрусалим, куди "не ввійде... ніщо нечисте, ...але тільки ті, хто записаний у книзі життя Агнця" (Об. 21:27). Далі йдеться про тотожність священного града і храму, що град, це той самий храм у просторі, посеред якого перебуває Бог: "А храму не бачив я в ньому, бо Господь, Бог Вседержитель — то йому Храм і Агнець" (Об. 21:22).

Цитований уривок з "Об'явлення св. Івана" прямо-таки перегукується з посвятним написом у консі головного вівтаря Софійського собору. Цей напис є фрагментом сорок п'ятого псалма, в якому йдеться про "місто Боже", "найсвятіше з місць перебування Всевишнього" (Пс. 45:5), тобто про священний град Єрусалим. А саме, мозаїкою над конхою головного вівтаря викарбувано шостий вірш з Давидового псалма: "Бог серед нього (Небесного Єрусалима — Авт.), — нехай не хитається, Бог pomoже йому, коли ранок настає". Зазначимо, що у Біблії "посвятному" псалмові передують вище згадуваний "шлюбний", сорок четвертий псалом, де йдеться про союз Царя та Невісти. Очевидно, обидва псаломі перебувають у

¹⁹ Там само. — С. 286.

смысловому зв'язку. З огляду на це можна інтерпретувати посвятний напис як об'явлення про *Niegos gamos* (священний шлюб) — єднання Христа з Небесною Церквою, тобто про Царство Боже, куди: «Дух і Невіста говорять: "Прийди!"..І хто прагне, той прийде, і хто хоче, хай воду життя бере дармо!» (Об. 22:17). Саме туди закликає напис у головному вівтарі новонавернений народ руський, який через отримане хрещення, здобув собі шлях до життя вічного. Посвятний напис безпосередньо пов'язаний з постаттю Марії Оранти, як символу Земної Церкви і персоніфікації образу Софії — сходинки до Горнього Єрусалима, а також з композицією головного купола, символіка якого носить явно "апокаліптичний" характер²⁰.

Отже, *Niegos gamos*, як союз Володимира й Анни, руської держави і християнської релігії, Христа і Небесної Церкви, — цей східчастий символічний рівень, від "дольного" до "горнього", освячений Софією, підпорядковує собі тематику розписів Софійського собору. В горизонтальному просторі храму цю ідею також чітко виявлено від історичних розписів башт на Заході до символіки головного вівтаря на Сході. Між двома цими віхами позначено шлях: це христологічний цикл — шлях Христа, а для будь-якої людини — шлях з Христом.

²⁰ Вагнер Г. К. Проблема жанров в древнерусском искусстве. — М., 1974. — С. 100.